

ФЕОДОСІЙ МИКОЛАЙОВИЧ МОВЧАНІВСЬКИЙ

Народився 9 травня 1899 р. с. Берестовець Уманського повіту (тепер - Черкаська область). Освіту здобував в Уманській бурсі, Одеській духовній семінарії. З 1922 р. директор Краснопільської трудової школи, завідувач сільським клубом. З 1928 р. до 1932 р. заступник директора по науковій частині державного історико-культурного заповідника "Монастир "Босих кармелітів" у Бердичеві. З початку 30-х рр. вчений секретар, завідувач відділу слов'янської і давньоруської археології Інституту історії матеріальної культури. 17 лютого 1938 р. заарештований як член "націоналістичної терористичної організації". Розстріляний 10 травня 1938 р. Реабілітований 12 травня 1971 р.

Феодосій Миколайович Мовчанівський в молодому віці увійшов до кола провідних археологів України. Цьому сприяли зроблені ним на межі 20-х-30-х років ХХ ст. відкриття археологічних пам'яток доби Київської Русі. Однак, лише на початку 70-х років ХХ ст.. з ім'я талановитого науковця було знято тавро "ворога народу".

Народився Ф. М. Мовчанівський 9 травня 1899 року в селі Берестовець Уманського повіту на Київщині (тепер - Черкаська область). Батько майбутнього вченого був сільським священиком. Життєвий шлях Феодосія значною мірою визначений наперед - бурса, духовна семінарія, а якщо поталанить, то й академія. І дійсно, після закінчення однорічної сільської школи, його віддали до Уманської бурси, а в 1913 р. за наполяганням батька, Ф. Мовчанівський вступив до Київської духовної семінарії. Щоправда не провчився в ній і року - через конфлікт з вихователем був відрахований з числа її слухачів.

До осені 1914 р. жив у рідному Берестовці, а опісля - продовжив здобувати освіту. Цього разу вже в Одеській духовній семінарії.

Закінчивши в 1918 р. чотири загальноосвітні класи семінарії, Ф. М. Мовчанівський готувався до вступу в Одеський університет, але через хворобу був змушений

знову повернутися у Берестовець. Тут, як міг, заробляв собі на прожиття, вчителював, а в 1919 р. очолив місцеву школу, заснував осередок "Просвіти", хату-читальню, чимало часу віддавав роботі на вечірніх курсах самоосвіти сільської молоді, відкритих з його ініціативи. А ще - з захопленням працював над створенням експозицій першого у своєму житті музею, розташованого у сільській школі.

В 1921 р. Ф. М. Мовчанівський переїхав до с. Краснопілка. Займався питанням освіти і культури у місцевому волревкомі, а згодом - волвиконкомі. З 1922 р. він став директором Краснопільської трудової школи та завідувачим сільським клубом. В цей час Феодосій Миколайович близько познайомився та потоваришував з директором Уманського окружного музею П. П. Курінним - вихованцем і однодумцем відомого українського мистецтвознавця, археолога і музейника Д. М. Щербаківського. За завданням П. П. Курінного почав збирати матеріали з українського фольклору та етнографії, досліджувати археологічні та архітектурні пам'ятки округи. Під його ж керівництвом взяв участь у розкопках Білогрудівського могильника та поселення стародавніх землеробів у с. Трипілля.

За короткий час Ф. М. Мовчанівський зумів створити Краснопільський районний музей. А в 1924 р., вже працюючи шкільним учителем та районним інспектором по ліквідації неписьменності в с. Верхнячка на Уманщині, заклав основи ще одного районного музею - при місцевому будинку культури.

В кінці 1925 р. Бердичівська окрполітосвіта звернулась до Феодосія Миколайовича з пропозицією організувати окружний краєзнавчий музей Бердичівщини та окружний архів. Прийнявши її без особливих вагань, Ф. М. Мовчанівський вже з 1 жовтня 1925 р. приступив до роботи в Бердичеві.

Розпочинати роботу було нелегко, не вистачало коштів, досвідчених фахівців, не було навіть приміщення для музею та архіву. Тим більше вражає виняткова наполегливість Ф. М. Мовчанівського, який домагався

втілення у життя накреслених планів, залучав до їх реалізації справжніх подвижників української історії та культури. В результаті, в листопаді 1926 р. Бердичівський соціально-історичний музей гостинно відчинив двері першим відвідувачам¹.

Були реалізовані на практиці й ідеї Ф. М. Мовчанівського щодо оголошення монастиря "Босих кармелітів" у Бердичеві державним історико-культурним заповідником. Вже 8 березня 1928 р. була прийнята відповідна урядова постанова².

З 1928 р. до 1932 р. Ф. М. Мовчанівський виконував обов'язки заступника директора заповідника по науковій частині, визначав основні напрямки його пошуково-дослідницької і експозиційної роботи. Так, поряд з соціально-історичним музеєм, зусиллями Ф. М. Мовчанівського в 1928-1930 рр. у приміщеннях заповідника була розгорнута оригінальна експозиція музею історії монастиря та католицизму в Україні. Не випадково в 1931 р. сектор науки НКО України надав йому статус всеукраїнського. На той же час при заповіднику діяв ще один музей революції, працював кінотеатр, інші культурно-освітні установи³.

Чимало особистих зусиль доклав Феодосій Миколайович для організації охорони та збереження пам'яток. Задля цього неодноразово виїздив він у найвіддаленіші села і містечка Бердичівщини. Цілком закономірним стало обрання його до складу Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК)⁴.

Особливо високим був авторитет Ф. М. Мовчанівського як дослідника найдавнішого минулого України. Фахівцям була добре відома його участь в Бузькій та Ольвійській археологічних експедиціях⁵, дослідження зруйнованого шукачами скарбів могильника епохи міді-бронзи біля с.Скраглівка, трипільських пам'яток в с.Плисків. Найбільш вагомих результатів Феодосій Миколайович здобув в другій половині 20-х років, вивчаючи городище, відкрите ним на садибі Леонтія Пути, жителя с.Райки. Перші розвідки він здійснив тут ще в 1926 році за участю представника ВУАКУ П. П. Курінного⁶. Проте, лише після розкопок 1929-1930 рр. стало очевидним значення

зробленого Феодосієм Миколайовичем відкриття - перед вченими відкривались таємниці давньоруського міста-фортеці XI-XII ст. Про Райковецьке городище заговорили в пресі, влітку 1930 р. про хід археологічних розкопок розповіла кінохроніка.

На пропозицію Ф. Мовчанівського в 1931 р. територія Райковецького городища була вилучена з-під оранки. 25 березня 1931 року, розглянувши доповідну записку Ф. М. Мовчанівського, бюро Українського комітету охорони пам'яток культури при НКО України, ухвалило рішення "Про цільове державне фінансування розкопок Райковецького городища, залучення до них провідних археологів України". Рішення бюро УКОПК повністю підтримав ВУАК, голова якого академік О. П. Новицький в листі до НКО України від 6 травня 1931 р. запропонував, окрім Ф. М. Мовчанівського, включити в склад експедиції по дослідженню городища в Райках таких авторитетних археологів республіки, як С. С. Гамченко, В. Є. Козловська, П. П. Курінний⁷.

Після успішного завершення в 1931 та 1932 роках розкопок Райковецького городища Ф. М. Мовчанівський перейшов на роботу до археологічних установ Української академії наук у Києві. Він був одним з провідних наукових співробітників ВУАКу, секції історії матеріальної культури, утвореної в березні 1933 р. при другому відділі ВУАН, Інституту історії матеріальної культури (ІІМК), що пізніше сформувався як республіканський центр археологічних досліджень. Зокрема, в інституті Ф. М. Мовчанівський виконував обов'язки вченого секретаря, очолював відділ слов'янської і давньоруської археології⁸.

У Києві особливо яскраво виявилися творча ініціатива та організаторський талант Феодосія Мовчанівського, його схильність до глибоких наукових узагальнень. Так, на 1934 р. він завершив дослідження пам'яток Райковецького городища, опублікувавши за його результатами ряд оригінальних праць⁹. Одночасно до архіву ІІМК надійшов матеріал, який в майбутньому широко використовувався дослідниками іншого давньоруського міста-фортеці на Гнилоп'яті¹⁰.

За ініціативою та під безпосереднім керівництвом Ф. М. Мовчанівського в 30-х рр. були створені і працювали комплексні Київська та Вишгородська експедиції. Лише незначну частину зібраного в цей час матеріалу використав в своїх публікаціях Феодосій Миколайович¹¹. Дослідження з історії Вишгорода та Києва продовжили в післявоєнні роки В. Довженко, М. Каргер, інші відомі вчені¹². Член-кореспондент НАН України Ф. П. Шевченко, оцінюючи наукову спадщину Ф. М. Мовчанівського, зазначав, що йому "... по праву належить помітне і почесне місце в розвитку археологічної науки на Україні в 30-ті роки"¹³.

Безумовно, було б неправильним спрощувати або ідеалізувати життя та діяльність Ф. М. Мовчанівського. В 30-ті роки він, як і багато інших вчених України, піддався загальній істерії "боротьби" з різного роду ухилами, угрупованнями, пережитками старої буржуазної науки, українського буржуазного націоналізму, тощо. При цьому нерідко він змушений був виступати проти діяльності закладів, підтримка яких сприяла становленню його як вченого, музейного працівника, пам'яткоохоронця¹⁴. Може, вбачав в цьому єдину можливість зберегти життя...

Закінчилося ж воно трагічно. 17 лютого 1938 р. в квартиру № 11 сьомого корпусу Музейного містечка, що знаходилось на території Києво-Печерської Лаври, вдерлися співробітники Народного комісаріату внутрішніх справ України. На очах у дружини Лідії Матвіївни Нефьодової, 16-річного сина Георгія та 13-річного Володимира, вони заарештували Феодосія Миколайовича, звинувативши його у належності до української націоналістичної терористичної організації.

Короткий звинувачувальний висновок, який хоч і закінчувався словами "речових доказів у справі немає", "переконав" судову трійку при Київському обласному управлінні НКВС у причетності Ф. М. Мовчанівського до антирадянського підпілля. Вища міра покарання - таким був її вирок, винесений 8 травня 1938 р. Він був виконаний 10 травня, наступного дня після 39-річчя Феодосія Миколайовича¹⁵.

Так скінчилося життя вченого. Його ім'я протягом довгого часу перебувало під забороною. Лише в 60-ті роки поволі почало повертатися на сторінки різних видань, було реабілітовано, так би мовити, в науковому і моральному плані. А згодом прийшла і реабілітація юридична. Рішенням президії Київського обласного суду від 12 травня 1971 р. вирок судової трійки від 8 травня 1938 р. був відмінений за відсутністю в діях Ф. М. Мовчанівського складу злочину....

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України).-Ф. 166, оп. 12, спр. 5066.-Арк. 3-4.

² Науковий архів Інституту археології НАН України (далі - НА ІА НАН України). - Ф.ВУАК, спр. 103.-Арк. 305; ЦДАВО України. - Ф. 166, оп. 6, спр. 9385.-Арк. 36 зв.; ЗУ УСРР.-1928.-№ 4.-Ст. 58.

³ ЦДАВО України. - Ф. 166, оп. 9, спр. 1507.-Арк. 61-63; спр. 1501.-Арк. 144; *Мовчанівський Т.* Бердичівський державний історико-культурний заповідник. Провідник.-Харків: Пролетар, 1931.-С. 6, 41.

⁴ ЦДАВО України.-Ф. 166, оп. 9, спр. 1483.-Арк. 9396; спр. 1508.-Арк. 143; Ф. 1, оп. 7, спр. 95.-Арк. 1, 8.

⁵ Там само.-Ф. 166, оп. 9, спр. 1483.-Арк. 93.

⁶ Там само.-Оп. 12, спр. 5066.-Арк. 4.

⁷ Там само.-Оп. 9, спр. 1483.-Арк. 8, 50; спр. 1504.- Арк. 42.

⁸ Державний архів Служби безпеки України (далі - ДА СБУ).-Спр. 58044 ФП. - Арк. 63.

⁹ Див. роботи *Ф.М.Мовчанівського*: Обработка металла на Украине в XII-XIII вв. по материалам Райковецкого городища//Проблемы истории докапиталистических обществ.-1934.-№ 5.-С. 83-92; Райковецьке городище XI-XIII// Наук. записки ІІМК УАН.-1935.-№ 5-6.-С. 125-176; Матеріали дослідної роботи Райковецької археологічної експедиції в 1934 р.//Наук.записки ІІМК УАН.-1937.- № 2.-С. 35-65.

¹⁰ *Гончарова В. К.* Райковецьке городище.-К., 1950 та ін.

¹¹ Див.: Археологічна розвідка на території колишнього Михайлівського собору в Києві//Наук.записки ІІМК УАН.-1937.-№ 2.-С. 123-127; Нові археологічні розкопки у Києві//Соц.Київ.-1936.-С. 57-60 (у співавторстві); Експедиційні роботи інституту історії матеріальної культури в 1935 р.//Наук.записки ІІМК УАН.-1935.-№ 5-6.

¹² *Довженок В.* Древній Вишгород.-К., 1949; Розкопки древнього Вишгорода.-К., 1952; Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода в 1934-1937 рр.; К., 1950; Каргер М. Древний Киев.-М.Л., 1958.-Т. 1 та ін.

¹³ ДА СБУ. - Спр. 58044 ФП. -Арк. 60.

¹⁴ За соціалістичну перебудову роботи археологічного комітету й кабінету антропології ВУАН //За радянську академію.-1933.-№ 13.

¹⁵ ДА СБУ .-Спр. 58044 ФП.- Арк. 4, 8, 9-16, 21, 23-25, 27, 28.